

nemlerde yönetici ve memurların görev süreleriyle ilgili olarak tesbit edilip uygulanmış belli usul ve prensiplere rastlanmamaktadır. Ancak Hz. Ömer'in yöneticilere bir memuru (âmil) iki yıldan fazla bir süreyle tayin etmemelerini tavsiye ettiği ve Muvahhidler zamanında (1130-1269) Tunus'ta bu tavsiye yönünde uygulamada bulunularak kadıların, bölgelerindeki insanlarla dostluklar kurup kazâ fonksiyonunu işlemez hale getirmelerine engel olmak gayesiyle, iki yıldan fazla bir süre ile tayin edilmedikleri nakledilmektedir (Kettânî, I, 269). Nitekim kaynaklar Osmanlı Devleti'nde de bazı devirlerde kaza kadılarının yirmi ay veya iki yıl, mevleviyet kadılarının ise bir yıl süreyle tayin edildiklerini kaydedenler (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 94). İslâm hukukçuları da yönetici ve memurların tayinlerinde zaman bakımından "bir sınırlandırma yapılabileceği ve tesbit edilen süre sonunda tayinleri yenilenmeyen memurların görevlerinin kendiliğinden sona ereceğine dair görüşleri sürmüşlerdir. Devletin çeşitli kademelerinde görevli vezir, valî, emîr, kâdî-kudât ve kumandan gibi yöneticilerle kadî, âmil, câbî, imam, müezzin, şurta ve muhtesib gibi memurları azletmeye halife yetkili olmakla birlikte uygulamada halifenin çeşitli sebeplerle bu konudaki yetkisini diğer bazı görevlilere devrettiği görülmektedir. Azle yetkili makamın bu yetkisini mâkul ölçüler içerisinde ve **maslahat*** prensibine uygun olarak kullanması gerektiğini, sadece şikâyet üzerine teftiş yapmadan ve geçerli bir sebep bulunmadan görevlilerin azillerine karar verilemeyeceğini belirten İslâm hukukçuları, azil sebepleri olarak da görevlinin cezayı gerektiren bir suç işlemesi, görevini kötüye kullanması, tayininde aranan vasıflardan bazılarını kaybetmesi, sağlık açısından görevini sürdürmez hale gelmesi, dinen haram sayılan davranışlarda bulunması ve özellikle rüşvet alması gibi hususları zikrederler. Bazı hukukçular, Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamasını da göz önüne alarak, halifenin azli gerektiren bir sebep olmasa da maslahat gereği bir yönetici veya memuru görevinden alabileceğini belirtmişlerdir. Diğer taraftan başta Şâfiîler olmak üzere bazı hukukçular, adâlet vasfını kaybeden bir görevlinin ayrıca azle gerek kalmadan görevinin kendiliğinden sona ereceğini ileri sürerken Hanefîler bu durumda söz konusu görevlinin azli gerekmele birlikte, yetkili makam tarafından azledilmedikçe gö-

revinin sona ermeyeceği görüşündedirler. Hatta Ebû Yûsuf bir görüşünde, amme hizmetlerinin aksaması söz konusu olduğunda azledilen görevlinin, yerine yeni tayin edilen kimse gelip göreve başlayıncaya kadar yerinde kalmasını uygun görmüştür (bk. İbnü's-Şihne, s. 4; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, III, 317). İslâm hukukunda, devlet memurlarının amme adına ve amme yararı için görev yaptıkları kabul edildiğinden, kendilerini tayin eden şahsın ölümü ve istifası hallerinde olduğu gibi azledilmesi durumunda da onların görevlerinin son bulmayacağı fikri hâkimdir. Bir görevlinin maslahat gereği görevden alınması idarî bir tasarruf sayılırken adâlet vasfını kaybetmesine yol açan haram fiilleri irtikâbı, suç işlemesi veya yolsuzlukta bulunması gibi durumlarda azli ise hukukî bir işlem ve müeyyide niteliği taşımaktadır. Bu durumda azil bir ta'zir cezası olarak uygulanır. Bu da bazan aslî, bazan tâbî, bazan da tamamlayıcı ceza özelliği taşır.

3. Vekil ve Temsilcilerin Azli. Vekâlet bağlayıcı bir akid olmadığından müvekkil tek taraflı irade beyanıyla akdi fes-hederek vekilini her zaman azledebilir. Bunun gibi, bir vekâlet sayılan ve bağlayıcı bir özelliği bulunmayan mudârebe şirketinde de sermaye sahibi akdi fes-hederek mudâribi azletme yetkisine sahiptir (bk. MUDÂREBE; VEKÂLET).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 14; İbn Abdûrabbih, *el-İkdû'l-ferîd*, I, 81-84; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Kahire 1909, s. 4, 13, 17, 24, 179, 184-185; İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, IX, 435-436; Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Kahire 1966, s. 240, 247-248; İbn Mâce, *Şerḥu Edebi'l-kâdî* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1977-79, I, 258, 284-285; Kâsânî, *Bedâ'î*, VII, 16; İbn Kudâme, *el-Muḡnî* (Herrâs), IX, 103-106; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Kahire 1349, II, 205, 289; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'îyye*, Kahire 1322, s. 5 vd.; Teftâzânî, *Şerḥu'l-'Aḳâ'id*, s. 185-186; Tarâblustî, *Mu'tnû'l-hükkâm*, Kahire 1310, s. 36-37; İbnü's-Şihne, *Lisânü'l-hükkâm* (*Mu'tnû'l-hükkâm* içinde), s. 4, 10; İbn Nuceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik*, Kahire 1311, VI, 284; Remlî, *Nihâyetü'l-muḥtâc*, Kahire 1357, VIII, 234; Harâşî, *Şerḥu Muḥtaşarın Ḥalîl*, Bulak 1318, VII, 146-147; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, Bulak 1310, III, 315-318; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muḥtâr*, V, 419; *Mecelle*, md. 1801; M. Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul 1333, s. 100-111; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-Idâriyye*, I, 269; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 94, 104, 179, 192; a.m.f., *Mecmal*, s. 378, 380; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 156; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul 1974, I, 99-100; Nebhân, *İslâm Anayasa ve İdare Hukuku*, s. 470-477; Abdülkerîm Zeydân, *Nizâmü'l-każâ' fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad 1984, s. 93.

AZİL

(العزل)

Gebeliği önlemek için
başvurulan bir tedbir.

Sözlükte "ayırarak, uzaklaştırmak" anlamına gelen azil, gebeliği önleyici bir usul olarak, cinsî münasebet esnasında meninin rahim dışına akıtılmasına denir.

Hadis ve fıkıh kitaplarıyla müslüman tıp bilginlerinin eserlerinde bu konuda verilen bilgiler, doğum kontrolünün en eski metotlarından biri olan azlin İslâm dünyasında öteden beri bilinmekte olduğunu göstermektedir. İslâm'dan önce Araplar arasında doğum kontrolü usullerinden biri olarak uygulanan azlin ilk müslümanlar tarafından da uygulandığı ve Hz. Peygamber'in bunu yasaklamadığı bilinmektedir (bk. Buhârî, "Nikâh", 96; Müslim, "Nikâh", 125-138). Ancak gerek azille ilgili diğer bazı hadisler üzerindeki değişik yorumlar, gerekse çocuk yapmayı teşvik eden hadisler sebebiyle azlin hükmü konusunda müslüman âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Hazm'a göre azil haram, cumhûru fukahâyâ göre ise mubahtır. Ancak azlin mubah olduğunu kabul eden Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebi fakihleri, "Hz. Peygamber bizi hür kadından izin almaksızın azil yapmaktan menetti" (İbn Mâce, "Nikâh", 30) hadisine dayanarak bu konuda zevcenin iznini şart koşmuşlardır. Kadının rıza göstermemesi halinde Hanefîler'e göre azil mekruhtur. Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde bu konuda iki farklı görüş mevcut olup Hanbelî mezhebinde benimsenen görüş, azlin ancak zevcenin izniyle câiz olacağı yönündedir. Şâfiî mezhebinde ise eşin rıza göstermemesi halinde azlin haram değil mekruh olduğu görüşü daha ağır basmaktadır. Ebû Hanîfe izin konusunda zevcenin çocuk yapma hususundaki hakkını esas alırken iki talebesi Ebû Yûsuf ve Muhammed kadının cinsî yönden tatminini göz önünde bulundurmışlardır. Ebû Hanîfe'ye göre cinsî ilişki konusunda eşin evlilik hukuku bakımından hakkı, ilişkinin kemal vasfına değil bizzat kendisine taalluk eder. Nitekim diğer mezheplerde izinsiz azlin haram olduğunu kabul edenler, kadının çocukta hakkı bulunduğunu ve tatmin açısından azille zarar göreceğini ileri sürerken, iznin müstehap olduğu ve dolayısıyla izinsiz azlin haram olmayıp mekruh sayılacağıni kabul edenlere göre de kadının hakkı

cinsî ilişkinin kemal vasfına değil kendisine taalluk etmektedir.

Ancak cinsî ilişkide çocuk yapmanın tek gaye olmadığı, bu ilişkinin derin psikolojik bir haz ve gerginlik azaltma yolu, eşler arasında karşılıklı güven, sevgi ve bağlılık ihtiyacını karşılayan bir araç olduğu göz önüne alınırsa, evlilik huku-ku bakımından çocuk ihtiyacı yanında cinsî tatminin de gerekliliği daha iyi anlaşılır. Nitekim bu psikolojik gerçek bir âyette şöyle ifade edilmiştir: "Size kendi öz nefislerinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp aranızda bir sevgi ve şefkat var etmesi de O'nun varlığının delillerindedir. Bunda, düşünen bir toplum için dersler vardır" (er-Rûm 30/21).

Şâfiî hukukçulardan Nevevî'ye göre, zevcenin izni olsa da olmasa da, çocuk yapmayı engellemesi sebebiyle azil mekruhtur. Ona göre azil konusundaki yasağa dair hadisler kerâhet-i tenzîhiyye ile, cevaza dair olanlar ise kerahetin hiç bulunmadığı şeklinde değil azlin haram olmadığı tarzında yorumlanmalıdır. Bunun yanında İmam Gazzâlî azil yapmayı cinsî münasebetin âdâbından sayarken azilde tahrimî ve tenzihî mânada bir kerahetin söz konusu olmadığını, azille çocuk yapmadaki fazilet terk edildiğinden ancak fazileti terk mânasına bir kerahetin söz konusu olduğunu söyler. Ona göre, çocuğun varlığını engellemesi yönünden olmasa bile, bu engellemeye sevkeden, meselâ kadının güzelliğini koruma, doğum yapmanın tehlikelerinden sakınma, çocukların çokluğu sebebiyle geçim konusunda sıkıntılara ve meşrû olmayan yollara düşme gibi düşünceler sebebiyle de azlin mekruh olduğu ileri sürülemez. Zira bu tür niyet ve düşünceler şer'an yasaklanmış değildir (İhya³, II, 51-53). Nitekim müteahhir Hanefî âlimleri de zamanın olumsuz şartları, dârülharpte veya uzak bir yolculukta bulunma, ya da kötü huylu zevceden ayrılma düşüncesi gibi zaruretler sebebiyle kadının izni olmadan da azlin yapılabileceğine hükmetmişlerdir.

Azlin doğum kontrolü konusunda güvenilir bir usul olmadığı da açıktır. Nitekim Hz. Peygamber azil yapmasında dinen bir mahzur bulunup bulunmadığını soran bir sahâbiye, "İstersen azil yap, fakat bu Allah'ın takdirine mâni olmaz" (Müslim, "Nikâh", 133-135) cevabını vermiştir. Müslüman hukukçular da azil yapmış olmanın doğan çocuğun nesebini inkâr için yeterli bir gerekçe olamayacağını kabul etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta³rîfât, "azl" md.; Tehânevî, Keşşâf, "azl" md.; Buhârî, "Nikâh", 96; Müslim, "Nikâh", 125-138; İbn Mâce, "Nikâh", 8, 30; Nesâî, "Nikâh", 11; Tahâvî, Şerhu me'âni'l-âşâr, III, 30-35; Gazzâlî, İhya³, II, 51-53; Şirâzî, el-Mühezzeb, Kahire 1379/1959-60, II, 67; Bâcî, el-Müntekâ, Kahire 1322, IV, 141-143; Kâsânî, Bedâ³i³, V, 126; İbn Kudâme, el-Muğnî (Herrâs), VII, 24; Nevevî, Şerhu Müslim, Beyrut 1392/1972, X, 9; Aynî, 'Umdetü'l-kârî, Kahire 1348, XX, 194; İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-kadîr, Bulak 1315-18, VII, 109; Şevkânî, Neylül-eutâr, VI, 220-224; İbn Âbidîn, Reddül-muhtâr, III, 175-176; Saeed Mahmoodian Awadhi, "Medical Aspects of Azl in Islamic Fiqh", Islamic Medicine, I, Kuwait 1981, s. 395-398; Donna Lee Bowen, "Muslim Juridical Opinions Concerning the Status of Women as Demonstrated by the Case of 'Azl", JNES, XL/4 (1981), s. 323-328; Kamil Hâlid es-Saîd, "Cerîmetü'l-ichâz", Dirâsât, XI/3, Amman 1984, s. 181-183; G. H. Bousquet, "Azl", EI² (İng.), I, 826; a.mlf. — Kâdî Abdünnübî Kevkeb, "Azl", ÜDMİ, XIII, 325-326.

FAHRETTİN ATAR

AZİM

(العزم)

Bir fiili işlemek
yahut işlememek konusunda
kesinleşmiş karar veya irade.

Sözlükte "ısrarla istemek, kastetmek, kesin karar vermek; kesin karar, irade, sabır" gibi anlamlara gelen azim (azm) Kur'an-ı Kerim'de, beş âyette (bk. Âl-i İmrân 3/186; Lokmân 31/17; el-Ahkâf 46/35) "iyilikte sebat ve kararlılık", dört âyette de (el-Bakara 2/227, 235; Âl-i İmrân 3/159; Muhammed 47/21) fiil şekliyle "kesin karar vermek" anlamında olmak üzere dokuz yerde geçmekte, bunlardan birinde (el-Ahkâf 46/35) Hz. Peygamber'e "azimli peygamberler" gibi sabırlı olması, aceleciликтen sakınması emredilmektedir (bk. ÜLÜ'İ-AZM). Hadislerde azim ve bundan türemiş fiillerle "azme", "azîme" veya "azâim" gibi müştakları "kararlılık, sabır, niyet, hayırlı iş, farz" gibi mânalarda kullanılmıştır (bk. Lisânü'l-'Arab, "azm"; Wensinck, "azm").

Bir işin yapılmasından önceki aklî tememmüllerle psikolojik arzu ve eğilimlerin doğurduğu tereddüt döneminden sonra o işi şu veya bu şekilde yapmak hususunda bir tercihe ulaşırsa bundan azim, ulaşılmazsa tereddüt ve şaşkınlık hali (tahayyür) doğar. İslâm düşünürleri dinî ve ahlâkî davranışlar için, zihinde tasavvur edilmelerinden başlamak üzere, fiilen gerçekleşinceye kadar birtakım safhalar kabul ederler. Gazzâlî bunları ha-

dîs-i nefis (fiilin zihinde doğması), tabii ilgi, hüküm, azim veya kasıt, amel şeklinde sıralamış ve incelemiştir (İhya³, III, 41). İlk üç safhada henüz kesin bir karar ve niyet bulunmadığı ve bunlar irade dışı olduğu için insan bu safhalarda sorumlu tutulamaz. Azim aynı zamanda niyet ve kasıt safhası olduğundan insanın sorumluluğu bu noktada başlar. Buna göre kötü bir işe azmetmekle birlikte iyi niyete dayanmayan bir sebeple bu işi yapmayan veya yapamayan kişi azminden dolayı sorumludur. Ancak Allah korkusu, günah endişesi gibi dinî ve ahlâkî faktörlerle kötülük yapma kararından dönmek de yeni bir azimdir ve böyle bir kimse önceki azminden dolayı sorumlu değildir.

Nazzâm, Allâf, Ca'fer b. Hâris gibi bazı Mu'tezile bilginleri iradeyi azim ve kasıt olmak üzere iki mertebede değerlendirmişlerdir. Azim ile fiil arasında az çok bir zaman farkı bulunabilir ve kişinin bu zaman içinde azminden dönmesi muhtemeldir. Kasıt fiilin yapıldığı zamana kabul ettiğinden (iktiran), kasıt halindeki irade fiilin meydana gelmesini gerektirir; böylece insan fiilin "icat edicisi" olur. Buna karşılık özellikle müteahhir Mâtürîdî kelâmcıları bu mânadaki iradeyi "azm-i musammem" diye adlandırmışlar ve bunun Eş'arîler'in kesb³i ile aynı şey olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre azm-i musammem "kulun kudretinin tesir alanı"dır. İhtiyar, kudret, meyil gibi mânevî âmiller (ef'âlü'n-nüfûs) ile hâricî faaliyetlerden (ef'âlü'l-cevârih) hiçbiri insan gücünün tesir sahasına girmezken azim insanın hâdis kudretinin eseridir (İbnü'l-Hümâm, s. 111-112). Böylece fiiller yaratma açısından Allah'a, karar açısından insana nisbet edilir; bu suretle dinî ve ahlâkî yükümlülük ve sorumluluklar geçerlilik kazanır. Gerçi şeytanın, bencil arzu ve ihtirasların etkisinde kalan kula, iyilik yönünde kesin karara ulaşabilmesi için Allah tarafından hemen her zaman bir yardım söz konusudur, fakat bu yardım asla cebri bir müdahale anlamına gelmez; dolayısıyla kul için ilâhî bir lutuf olan tevfiğin bulunmaması, onu azm-i musammemden mahrum bırakmaz; böylece fâsıkların Allah'ın kazâ ve kaderini günahlarına mazeret göstermelerinin de anlamı kalmaz (İbnü'l-Hümâm, s. 133).

Tasavvufta, "sâlikin Hakk'a ermesine (vüsûl) engel olan bağları koparıp atması, ilmi hale hâkim kılması, iradeyi ken-